

از دانشمند محترم:

حاج آقامهدی حائری تهرانی

سیر کتابخانه

- ۱- پیدایش اولین کتابخانه و سیر آن تا زمان اسلام.
 - ۲- کتابخانه‌های بزرگ اسلامی.
 - ۳- کتابخانه‌های بزرگ ایران.
 - ۴- آثار قسمتی از کتابخانه‌های کنونی ایران.
- پیدایش اولین کتابخانه - قدیم‌ترین کتابخانه‌های دنیا در شهر بابل بسال ۱۷۰۰ قبل از میلاد مسیح بوده، دانشمندان قرن گذشته در خرابه‌های شهر بابل باین کتابخانه برخورد نمودند، کتابهای این کتابخانه از آجرهای پخته با خط «اسفینی» که مربوط به ۱۷۰۰ سال قبل از میلاد مسیح است (۱) پس از بابل مصریان نخستین مردمی بودند که کتابخانه‌های عمومی تأسیس کردند «دیو دو روس» میگویند در مقبره پادشاه مصر «اوسی مند یاس» کتابخانه بزرگی مشاهده کردم. پس از مصریان یونانیها در تأسیس کتابخانه عمومی بر دیگران سبقت داشتند چنانچه «سیترا اتوس» دانشمند یونانی در اواسط قرن ششم پیش از میلاد نخستین کتابخانه عمومی را در یونان دائر ساخت و «پلوتارک» از کتابخانه‌ای که در «پراگاموس» بوده و ۲۰۰۰۰۰ جلد کتاب داشته است، نام میبرد (۲)

بزرگترین کتابخانه‌های دنیا قبل از میلاد : بزرگترین کتابخانه‌ها، کتابخانه اسکندریه مصر است که بطلمیوس پادشاه در سال ۳۰۶ قبل از میلاد تأسیس نموده‌اند و پایه‌گذاری این کتابخانه از کتابهای کتابخانه سلطنتی ایران در استخر فارس بوده باین شرح که اسکندر موقعیکه شهر استخر فارس (پایتخت ایران) را تسخیر کرد، دستور داد خزانه‌ها و دفترها و کتابهای کتابخانه سلطنتی را که در طب و ستاره‌شناسی و هواشناسی و غیره بود، بمصر برده و کتابها را از فارسی بزبان یونانی و مصری ترجمه کنند و دستور داد در اسکندریه مصر مدرسه اسکندریه را بنا کرده و در آنجا کتابخانه تأسیس و این کتابها در آنجا جای دهند.

پس از مرگ اسکندر امپراطوری و مملکت او میان سردارانش تقسیم گردید. سو تر که یکی از سرداران رشید او بود اولین پادشاه بطالسه مصر را تشکیل داد (۳۲۳-۲۸۵ ق م) دانشمندان و فیلسوفان یونانی از نقاط مختلف بدرباروی روی آوردند سو تر خطیب مشهور یونانی «ریمتربوس نایروس» را دستور داد: کتابهای بسیاری از اطراف جمع آوری کرده و کتابخانه اسکندریه را کامل گرداند و سو تر کتابهای زیادی با مخارج گزاف از یهودیها و مصریها و همه چنین کتابخانه‌ها را بطوریکه بیشتر در علوم عقلی بود خریداری و بان کتابخانه آورد.

پس از سو تر فیلاذ لفسوس (۲۸۵-۲۴۷ ق م) با سلطنت رسید و او هم در هر جا کتاب نفیسی می یافت به قیمتهای گزاف خریداری و بکتابخانه اسکندریه وارد مینمود و پس از او «اور جنیس» (۲۴۷-۲۲۲ ق م) با سلطنت رسید و او هم مقدار زیادی از کتابهای شعر و نمایش و ادبیات از (اتن) با اسکندریه آورد

و از ابتکارات او در جمع کتاب این بود که دستور داد هر دانشمندی که از اسکندریه میگذرد و با در آنجا اقامت میگزیند یک نسخه از کتابهای خود را بکتابخانه اسکندریه اهداء کند.

بالاخره پیشرفت این کتابخانه بجائی رسید که بزرگترین کتابخانه دنیا شناخته شد و بگفته فرید و جدی تعداد کتب این کتابخانه به دو میلیون کتاب رسید (۱) و این امتیاز برای این کتابخانه بیش از دو قرن بطول انجامید و زمان آن بدو دوره مهم تقسیم گردیده از این قرار:

۱- دوره یونانی ها از زمان سوتر، ۳۲۳ تا ۳۰ سال قبل از میلاد که رومیها مصر را گرفتند.

۲- دوره رومیها که از ۳۰ سال قبل از میلاد تا ۶۴۰ میلادی که عمر و بن العاص مصر را گشود.

کتابخانه های اسلامی - مسلمین ابتداءً بکتابی جز قرآن علاقه نشان نمیدادند و این بی علاقهگی آنها در ابتداء اسلام بود و نباید این را بحساب اسلام آورد زیرا عربها بتعالیم عالیه اسلام کاملاً آشنا نبودند، ولی کم کم که در سایه تعالیم اسلامی با اهمیت علم پی برده، و مزه دانش را چشیدند، کارشان بجائی رسید که بگفته جرجی زیدان: بیش از ملل دیگر به جمع آوری کتاب و نگاهداری آن علاقه نشان میدادند.

در قرن اول و نیمه قرن دوم هجری غالباً علوم اسلامی را تدوین میکردند و کتابهای دیگری نداشتند جز کتب ادبی، شعر، قصه، مثل

که بروی پوست یا چرم و پارچه و استخوان می نوشتند. درین قرن کتابهای «ابی عمر و ابن علا» و «اصمعی» و «حماد» و «ابوعبیده» که همه آنها از رویان اشعار و انساب عرب بودند از کف اطاق تاسقف پر بوده، ولی کتابخانه هاشان جنبه عمومی نداشت.

کتابخانه های عمومی را پادشاهان تاسیس میکردند و پیش قدم آنها «خلفای بنی عباس» بودند، گرچه در زمان بنی امیه نیز کتابخانه «عمر بن عبدالعزیز» نسبتاً مهم بود، ولی فقط فرزندان و پزشکان و فیلسوفانی که در خدمت دولت بودند از آن استفاده مینمودند.

کتابخانه های بغداد نخستین کتابخانه عمومی که در اسلام تاسیس شد در بغداد بود که بنام «بیت الحکمة» نامیده شد. با احتمال قوی بنا بگفته جرجی زیدان - «این کتابخانه» راهرون الرشید تاسیس کرد، بیشتر کتابهای آن از مولفات دانشمندان اسلامی است «یحیی بن خالد برمکی کتاب های مفیدی برای کتابخانه از هند تهیه نمود، در زمانیکه هرون «آنقره» و سایر شهرهای «روم» را گرفت کتابهای مهمی که در آنجا بود به بیت الحکمة فرستاد: در زمان سلطنت مأمون روز بروز بر تعداد کتب آن افزوده میشد، و مردم که علاقه مأمون را بکتابخانه میدیدند کتاب های متنوع در هر رشته برای کتابخانه اهدا مینمودند، بدستور مأمون برای این کتابخانه (دارالترجمه) ای اختصاص داده شد، و کتاب های مفید را از یونانی و سریانی، و فارسی، و هندی و قبطی، به عربی ترجمه کرده در «بیت الحکمة» میگذاردند چنانکه فرید و جدی (۱) میگوید در حق الترجمة ای

که برای ترجمه کتب یونانی عبری داده شده بود بالغ بر سیصد هزار دینار بود؛ و در این کتابخانه شعبه های دیگر برای استنساخ کتب، و تصنیف و تألیف و مطالعه وجود داشت، و بگفته جرجی زیدان بیشتر متصدیان و ارباب رجوع آن ایرانی بودند.

تعداد کتب این کتابخانه درست روشن نیست، بعضی بالغ «بر چهار میلیون» گفته اند، ولی آنچه که همه معترفند: این کتابخانه در درجه اول قرار داشته است، و بگفته «ابن ندیم» در فهرست خود این کتابخانه را با اهمیت زیاد اسم برده و میگوید تا زمان غلبه تاتار بر بغداد بسال ۶۵۶ هجری برقرار بوده در اثر تأسیس این کتابخانه دیگران هم در بغداد کتابخانه هایی تأسیس نمودند، شایور بن اردشیر در سال ۳۸۱ هجری کتابخانه ای در محله کرخ بغداد تأسیس و آنرا وقف عمومی کرد کتابهای این کتابخانه بیش از «ده هزار جلد» بود، و غالباً مؤلفین يك نسخه از تألیفات خود را وقف برای آن مینمودند، اما در ۴۴۷ هجری که «طغرل بك» اولین پادشاه سلجوقی وارد بغداد شد، محله کرخ آتش گرفت و این کتابخانه مورد حریق واقع شد. یکی از کتابخانه مهم آن عصر کتابخانه عالم جلیل و فقیه و عظیم الشان «سید مرتضی ره» بسال «۳۴۶ - ۴۳۶» است این کتابخانه بگفته «قاضی تستری» دارای هشتاد هزار جلد کتاب و بگفته رافعی یکصد و چهارده هزار جلد که قسمت مهم این کتابخانه را مؤلفات و مصححات خود آن بزرگوار تشکیل میداده کتابخانه های اندلس - خلفای اموی اندلس در تأسیس کتابخانه از مأمون تقلید کردند و از همه بیشتر «حکیم بن ناصر» (۳۵۰ - ۳۶۶) برای کتابخانه (الحکیم) اندلس سعی فراوان کرد و تجار مخصوصی برگماشت

تا با طرف مسافرت کرده و هر نوع کتاب مفیدی که بدستشان می‌آید خریداری و بکتابخانه اندلس می‌فرستادند، حکم برای «ابوالفرج» که خود از امویان بوده از دینار طلا فرستاد و خواهش کرد که کتاب «اغانی» تألیف خود را برای او بفرستد و لذا کتابخانه (الحکم) اندلس در ردیف بزرگترین کتابخانه‌های دنیا قرار گرفت، بگفته ابن خلدون، و «مقریزی» و «الحضارة اسلامیه فی القرن الرابع» (۱) این کتابخانه دارای چهار صد هزار جلد کتاب گردید بزرگان مملکت برای معرفت در سایر شهرهای اندلس کتابخانه‌هایی دایر می‌کردند، تا آنجائیکه بگفته جرجی زیدان (۲) در شهر غرناطه تنها هفتاد کتابخانه عمومی دایر گردید، و کتاب دوستی جزء صفات بارزاهل اندلس محسوب می‌شد.

کتابخانه‌های مصر - العزیز بالله نخستین خلیفه مصر که در سال ۳۶۵ هجری بخلافت رسید، کتابخانه‌ای در کاخ سلطنتی خود بنام «خزانة الکتب» در مصر تأسیس کرد، وزیر او «یعقوب بن کاس» او را بعلم دوستی تشویق می‌کرد.

دائر کوشش‌های فراوان «العزیز» تعداد کتب کتابخانه او - طبق نظریه جرجی زیدان (۳) به یک میلیون و نیم رسید که هیجده هزار جلد آن در علوم قدیمه، و شش هزار و پانصد جلد در نجوم، و هندسه و فلسفه و بقیه در فقه، و لغة، و حدیث، و تاریخ بوده، ولی قسمتی از کتابهای آن مکرر بوده از جمله هزار و دو بیست نسخه تاریخ طبری و سه هزار و چهار جلد قرآن

(۱) ۱۶ ص ۲۸۶ - ۲۸۷ (۲) ج ۳ ص ۳۱۴

(۳) ج ۳ ص ۳۱۵

که تمام آنها بخط طالان نوشته شده بود.

ولی متأسفانه موقعی که صلاح الدین ابوبی خلفای فاطمی را در مصر منقرض کرد، و بر مصر استیلا یافت قسمتی از کتابهای آن را سوزانید و قسمتی را در نیل انداخت و پاره را در صحرا ریخت، باد و باران از آن کتابها تل ساخت که معروف به تل کتاب شد و غلامان و بردگان از جلدهای میشن آن کتابها کفش میساختند.

در اواسط قرن ششم که کردها بقاهره آمدند بقیه کتابها را فروختند و صلاح الدین ابوبی صد و بیست هزار جلد آنرا بفاضل «عبد الرحیم الیسانی» هدیه کرد.

کتابخانه‌های شام - چون خلفای اموی با کتاب سرو کاری نداشته، و خلفای عباسی هم در شام نبودند، تا مدتی شام از کتابخانه بی بهره بود، تا اینکه خلفای فاطمی در طرابلس شام کتابخانه دایر کردند. فرنگیان در سال ۵۰۲ هجری پس از فتح طرابلس آنرا غارت کرده و بگفته جرجی زیدان، که از «کیپون» مؤلف تاریخ امپراطوری روم نقل میکند. فرنگیان سه ملیون کتاب این کتابخانه را سوزاندند:

«نور الدین» زنگی والی شام مدارس و کتابخانه هائی در شام دایر کرد که بگنجینه نوریه مشهور بود، صلاح الدین نیز در آنجا کتابخانه هائی تاسیس نمود.

کتابخانه‌های ایران - پیش از اسلام کتابخانه‌های ایران در سردابها و پستوها پنهان بود و بیشتر کتابهایشان را روی پوست بخط پهلوی مینوشتند از جمله کتابخانه‌های مهم ایران کتابخانه‌زیر زمینی کاخ سلطنتی استخر

فارس پایتخت ایران بود که در آن انواع و اقسام کتب نفیس در طب و ستاره شناسی و هواشناسی وجود داشت و چنانکه گذشت هنگامیکه اسکندر مقدونی آنجا را تسخیر کرد، آن کتب را به مدرسه اسکندریه فرستاد. در دوران تمدن اسلام هم ایرا نیان از کسانی بودند که بیشتر از دیگران بکتاب و کتابخانه علاقه نشان میدادند و چنانکه ذکر شد اغلب متصدیان و مراجعین (بیت الحکمة) بغداد ایرانی بودند.

کتابخانه های ایران در قرن چهارم هجری - صاحب کتاب (التفاسیم) (۱) که کتابخانه عضدالدوله دیلمی را دیده، درباره آن گفته است: هیچ کتابی تا عهد عضدالدوله در انواع علوم تألیف نشده بود مگر آنکه در آن کتابخانه نسخه از آن موجود بود.

«ابن مسکویه» (۲) گوید ابو الفضل بن العمید وزیر معروف آل بویه کتابخانه بزرگی داشت که اگر میخواست حمل نماید صد بار شتر میشد و متصدی آن ابوعلی بن مسکویه ادیب مورخ و حکیم بزرگ ایرانی بود شاگرد جانشین ابن العمید یعنی صاحب کافی، اسمعیل بن عباد متوفی (۳۸۴) از استاد خود در عشق بکتاب و کتابداری پیروی کرده و کتابخانه بزرگی بوجود آورد چنانچه وقتی نوح بن منصور سامانی او را به وزارت دعوت کرد عذری که آورد آن بود که حمل اموالش بر او دشوار است زیرا فقط کتابهای او را باید چهارصد شتر یا بیشتر حمل کند و این کتابخانه هم بعد از صاحب بن عباد باقی ماند. چنانچه وقتی محمود غزنوی آن کتابخانه

(۱) احسن التفاسیم ص ۴۴۹

(۲) کتاب تجارب الامم ابن مسکویه

رائصاحب کرد از خزانه کتب او هر چه در کلام و فلسفه بود جدا کرده و آتش زد و بقیه را بغزنین فرستاد.

کتابخانه‌ری در ری کتابخانه مهمی بود که سلطان محمود غزنوی دستور داد کتابهای کلام و فلسفه نجوم آنرا آتش زده و بقیه آنها را که صد بار شتر میشد بغزنین بفرستند (۱) کتابخانه بخارا پادشاهان سامانی کتابخانه بزرگی داشتند که در کلیه علوم مختلف نوشته شده بود شیخ ابوعلی سینا از این کتابخانه استفاده میکرد. ابن سینا در باره این کتابخانه گوید که: اطاقهای بسیار داشت و در هر یک از آنها صندوق‌هایی از کتب مملو بود و من بهر علم حاجت داشتم مراجعه کرده و کتابهای زیادی در آن موضوع مییافتم و کتابهایی آنجا دیدم که بسیاری از مردم اسم آنرا شنیده‌اند و من چنین کتابی بیش از آن ندیده و پس از آن هم نیافتم ولی متأسفانه اندکی بعد از استفاده ابن سینا این کتابخانه مورد حریق واقع شد (۲)

کتابخانه‌های ایران در قرن پنجم هجری یا قوت حموی که اندکی پیش از حمله مغول در خراسان و ماوراءالنهر بوده گوید در «مر و شاه جهان» از شهرهای خراسان کتابخانه عمومی دیدم که در یکی از آنها دو از ده هزار جلد کتاب وجود داشت (۳) در این قرن دو ستادان علم زیاد بودند و کتابخانه‌های خصوصی و عمومی متعددی داشتند و نوعاً کتابهای خود را وقف مساجد و مدارس مینمودند یا قوت حموی (۴) گوید من «مر و شاه جهان»

۱- تاریخ الخلفاء سیوطی و کامل ابن اثیر حوادث سال ۴۲۰.

۲- طبقات الاطباء ابن ابی اصیبه چاپ مصر ج ۲ ص ۲

۳- برای اطلاع بیشتر به الحضارة الاسلامیه ج ۱ ص ۲۸۶ مراجعه شود

۴- معجم البلدان یا قوت حموی ذیل اسم مر و الشاهجان.

را در حالی ترك گفتم كه در آن ده كتابخانه وقف وجود داشت كه از حيث شماره كتب و خوبی بهتر از آن در جهان ندیده‌ام از میان آنها در كتابخانه از دو مسجد جامع عزیزیه و کمالیه بود كه یکی از آنها دوازده هزار مجلد كتاب داشت. كتابخانه در مراغه - هلاکو خان برای خواجه نصیرطوسی در مراغه كتابخانه دایر كرد كه چهار صد هزار جلد كتاب داشت و بیشترش را از شام و بغداد آورده بودند.

مشهورترین كتابخانه های دوره تمدن اسلام طبق آمار جرجی زیدان

تعداد كتب	نام كتابخانه و محل آن	تعداد كتب	نام كتابخانه و محل آن
۴۰۰،۰۰۰	كتابخانه الحکمه در قرطبه	۴،۰۰۰،۰۰۰	كتابخانه بيت الحکمه در بغداد
۴۰۰،۰۰۰	كتابخانه مراغه	۱۰،۰۰۰	كتابخانه شاپور در بغداد
	كتابخانه دار الحکمه در قاهره	۳،۰۰۰،۰۰۰	كتابخانه طرابلس شام
۱۰۰،۰۰۰		۱،۰۰۰،۰۰۰	كتابخانه سلطنتی در قاهره

کتابخانه های مهم کنونی ایران

اخیراً اداره اطلاعات آمریکا در تهران آماری درباره قسمتی از کتابخانه های ایران تهیه نموده که ذیلا از نظر خوانندگان میگذرد

تعداد كتاب	نام كتابخانه و محل آن	تعداد كتاب	نام كتابخانه و محل آن
	۱۱ - كتابخانه دانشكده فنی تهران	۵۷،۹۵۶ جلد	۱ - كتابخانه ملی تهران
۱۰،۰۰۰ جلد	۱۲ - كتابخانه وزارت امور خارجه	۵۳،۰۹۵ <	۲ - دانشكده حقوق
< ۸،۵۰۰	۱۳ - شركت ملی نفت	< ۵۰،۰۰۰	۳ - مجلس شورای ملی
< ۸،۰۰۰	۱۴ - دانشكاه چنگك	< ۲۰،۰۰۰	۴ - كتابخانه ملی ملك
< ۷،۷۵۹	۱۵ - وزارت فرهنگ	< ۱۷،۲۱۶	۵ - بانك ملی تهران
< ۶،۲۰۰	۱۶ - موزه ایران باستان	< ۱۶،۳۱۳	۶ - دانشكده پزشکی
< ۵،۳۰۵	۱۷ - مدرسه سپهسالار	< ۱۵،۳۰۴	۷ - دانشرای عالی
		< ۱۵،۱۰۳	۸ - دانشكده افسری
		< ۱۳،۰۰۰	۹ - دانشكده علوم
< ۱۰،۰۰۰		< ۱۲،۰۰۴	۱۰ - مجلس سنا

تعداد کتاب	نام کتابخانه و محل آن	تعداد کتاب	نام کتابخانه و محل آن
جلد ۲،۳۰۰	کتابخانه بیمارستان نمازی	۱۸ - کتابخانه دانشرای	
آمار کامل آنها	کتابخانه های مهم مدارس	مقدمانی	
در دست نیست	علوم دینی شیراز	۱۹ - مدرسه خان مروی	
جلد ۱۵،۸۹۶	کتابخانه دانشکده ادبیات تبریز	۲۰ - وزارت دارائی	
۱۱،۱۴۲	تربیت	۲۱ - وزارت دادگستری	
۴۱۹۳	عمومی	۲۲ - کشور	
۴۰۰۰	دانشکده پزشکی	کتابخانه های مشهد:	
آمار کامل آنها	کتابخانه های مهم مدارس	کتابخانه آستانه قدس رضوی	
در دست نیست	دینی تبریز	مسجد گوهرشاد	
جلد ۲۹۰۰	کتابخانه دانشرای مقدمانی	عمومی فرهنگ	
حدود ۲۴۰۰	کرمان	مدرسه نواب مشهد	
۲۰۵۱	مدرسه معصومیه	دانشکده ادبیات	
۱۳۲۵	عمومی فرهنگ	مدرسه ملا جعفر	
آمار کاملی در دست نیست	شرف الدین علی (بزد)	سایر کتابخانه های مدارس	
حدود ۲۰۰۰	کتابخانه های مدارس دینی	علوم دینی	
جلد ۱۱۱۹	کتابخانه حضرت آیه الله	کتابخانه عمومی	
آمار کافی در دست نیست	بروجردی کرمانشاه	فرهنگ! صفهان	
جلد ۹۷۰۰	عمومی شهرداری	دانشکده طب	
۶۰۰۰	کتابخانه های مدارس دینی	شهرداری	
۶۰۲۳	کتابخانه شرکت ملی نفت ایران	کتابخانه های مدارس علوم دینی اصفهان	
۱۰۵۰۰	کلوب نفت	کتابخانه ملی فارس شیراز	
حدود ۵۵۰۰	موسسه فنی	دانشکده ادبیات	
	کتابخانه عمومی رشت	دانشکده پزشکی	
	کتابخانه غرب همدان		

کتابخانه های قم : ۱ - کتابخانه فیضیه سال ۱۳۰۹ شمسی بامر مرحوم حضرت آیه الله العظمی آقای حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی مؤسس حوزه علمیه قم تاسیس و اکنون دارای نه هزار جلد کتاب های مفید در علوم اسلامی بخصوص فقه و اصول و حدیث است .

۲ - کتابخانه حجیه در سال ۱۳۳۱ شمسی بامر مرحوم آیه الله فقید آقای حجت قدس سره و مساعی اینجانب تاسیس و اکنون دارای شش هزار جلد کتابهای نفیس و ممتاز در علوم اسلامی بالاخص فقه و اصول و حدیث و تفسیر و فلسفه و کلام است این دو کتابخانه هر روز بالغ بر بیانصد نفر از باب رجوع داشته و مورد عنایت خاص حضرت مستطاب آیه الله العظمی آقای بروجردی مدظله العالی است و معظم له کتابهای زیادی جهت آنجا اهدا فرمودند

۳ - کتابخانه آستانه قم در چند سال پیش بدستور تولیت آستانه تاسیس و اکنون دارای سه هزار جلد کتابهای نفیس که بیشتر کتب آن مربوط به علوم جدید است میباشد